

मानवाधिकार : आंतरराष्ट्रीय करार आणि भारतीय संविधान

Dr. K. G. Pokale

Navgan Shikshan Sanstha Rajuri's (N) Arts & Science College, Chausala Taluka and District Beed

Corresponding Author – Dr. K. G. Pokale

DOI- 10.5281/zenodo.10043405

प्रस्तावना:

मानवी हक्क हे मानवी वंशात जन्माला आल्याने कोणत्याही मानवाला उपलब्ध असलेले मूलभूत अधिकार आहेत . राष्ट्रीयत्व, धर्म, भाषा, लिंग, रंग किंवा इतर कोणत्याही बाबी विचारात न घेता ते सर्व मानवांमध्ये अंतर्भूत आहे मानवी हक्कांचे संरक्षण कायदा, 1993 नुसार मानवी हक्क म्हणजे "मानवी हक्क म्हणजे व्यक्तीचे जीवन, स्वातंत्र्य, समानता आणि प्रतिष्ठेशी संबंधित अधिकार जे घटनेने हमी दिलेले आहेत किंवा आंतरराष्ट्रीय करारांमध्ये मूर्त स्वरूप दिलेले आहेत आणि भारतातील न्यायालयांद्वारे लागू केले जाऊ शकतात."

देशातील लोकांच्या विकासासाठी मानवी हक्कांचे संरक्षण आवश्यक आहे, ज्यामुळे शेवटी संपूर्ण राष्ट्राचा विकास होतो . राज्यघटनेच्या रचनाकारांनी . भारतीय संविधानाने देशातील प्रत्येक नागरिकाला मूलभूत मानवी हक्कांची हमी दिली आहे तथापि . आवश्यक तरतुदी मांडण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न केले आहेत, सतत घडणाऱ्या घडामोडीमुळे मानवी हक्कांचे क्षितिजही विस्तारले आहे लोकांचे .े हक्क ओळखणे आणि पुतळे पास करणे, आवश्यकतेनुसार तरतुदींमध्ये सुधारणा करणे इत्यादी कामांमध्ये आता संसद सदस्य मोठी भूमिका बजावत आहेत.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:

भारतात मानवी हक्कांचा उगम फार पूर्वीपासून झालाबौद्ध ., जैन धर्माच्या तत्वांवरून ते सहज ओळखता येते हिंदू धार्मिक ग्रंथ . गीता, वेद, अर्थशास्त्र आणि धर्मशास्त्र या धार्मिक ग्रंथांमध्येही मानवी हक्कांच्या तरतुदी आहेत . अकबर आणि जहांगीर सारख्या मुस्लिम शासकांनाही त्याच्या हक्क आणि न्यायाबद्दल खूप कौतुक वाटलेसुरुवातीच्या ब्रिटीश काळात, लोकांच्या अनेक अधिकारांचे मोठ्या प्रमाणात उल्लंघन झाले आणि त्यामुळेच भारतात आधुनिक मानवी हक्क न्यायशास्त्राचा जन्म झाला.

1947 जानेवारी 4 रोजी, संविधान सभेने सरदार पटेल यांच्या अध्यक्षतेखाली मूलभूत हक्कांवरील सल्लागार समिती स्थापन करण्यासाठी मतदान केले . आंबेडकर.आर.बी.डॉ., बीराव.एन., केशहा.टी., हरमन सिंग, केमुंशी आणि काँग्रेसच्या तज्ञ समितीने अधिकारांची .एम. जरी काही दुरुस्त्या .मसुदा यादी तयार केली होती प्रस्तावित केल्या गेल्या असल्या तरी, अंतर्भूत केलेल्या तत्वांवर जवळजवळ कोणतेही मतभेद नव्हते .मानवी हक्कांच्या सार्वत्रिक जाहीरनाम्यातील अधिकार भारतीय संविधानात मूलभूत अधिकार किंवा राज्य धोरणाच्या निर्देशक तत्वांमध्ये जवळजवळ पूर्णपणे समाविष्ट आहेत . १९च्या मोतीलाल नेहरू समितीच्या अहवालात १९२८ चा समावेश करण्यात आला होतामूलभूत अधिकारां,

त्यापैकी दहा मूलभूत अधिकारांमध्ये दिसतात तर तीन मूलभूत कर्तव्ये म्हणून दिसतात.

मानवी अधिकारांचा जागतिक जाहीरनामा आणि भारतीय संविधान

भारताने 01 जानेवारी 1942 रोजी मानवी हक्कांवरील सार्वत्रिक घोषणापत्रावर स्वाक्षरी केली होती. भारताच्या संविधानाच्या भाग-III ज्याला "मॅग्नार्कार्टा" म्हणूनही संबोधले जाते, ज्यामध्ये मूलभूत अधिकारांचा समावेश आहे. हे असे अधिकार आहेत जे कोणत्याही उल्लंघनाच्या बाबतीत राज्याविरुद्ध थेट लागू करण्यायोग्य आहेत. कलम 13(2) मूलभूत हक्कांचे उल्लंघन करणारा कोणताही कायदा करण्यास राज्याला प्रतिबंधित करते. कायद्याचा एखादा भाग मूलभूत हक्कांच्या विरुद्ध असेल तर तो भाग रद्दवातल घोषित केला जाईल, अशी तरतूद त्यात नेहमीच असते. जर शून्य भाग मुख्य कायद्यापासून वेगळा केला जाऊ शकत नाही, तर संपूर्ण कायदा शून्य म्हणून घोषित केला जाऊ शकतो.

केशवानंद भारती विरुद्ध केरळ राज्य या प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने असे निरीक्षण नोंदवले : "मानवी हक्कांची सार्वत्रिक घोषणा हे कायदेशीर बंधनकारक नसले तरी संविधान स्वीकारले गेले तेव्हा भारताला मानवी हक्कांचे स्वरूप कसे समजले हे ते दर्शवतेअध्यक्ष"., रेल्वे बोर्ड आणि इतर विरुद्ध चंद्रिमा दास आणि इतर असे आढळून आले की UDHR ला संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेने स्वीकारलेली आदर्श

आचारसंहिता म्हणून मान्यता दिली आहेदेशांतर्गत . न्यायशास्त्रात गरज पडल्यास तत्वे वाचावी लागतील
मानवी हक्कांच्या सार्वत्रिक घोषणेच्या तरतुदी आणि भारतीय राज्यघटनेतील तत्सम तरतुदी खालीलप्रमाणे आहेत:

अ.क्र.	तरतुदीचे विस्तृत वर्णन	मानवी अधिकारांचा जागतिक जाहीरनामा	भारतीय संविधान
	कायद्यासमोर समता आणि कायद्याचे समान संरक्षण	कलम 7	कलम 14
	मूलभूत अधिकारांचे उल्लंघन करण्यासाठी उपाय	कलम 8	कलम 32
	जीवन आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा अधिकार	कलम 9	कलम 21
	गुन्ह्यांच्या शिक्षेसंदर्भात संरक्षण	कलम 11 (2)	कलम 20 (1)
	मालमत्तेचा अधिकार	कलम 17	कलम 31
	सद्सद्विवेकबुद्धी स्वातंत्र्याचा अधिकार आणि कोणत्याही धर्माचे आचरण करणे, मानणे आणि प्रचार करणे	कलम 18	कलम 25 (1)
	बोलण्याचे स्वातंत्र्य	कलम 19	कलम 19(1a)
	सार्वजनिक सेवेच्या संधीमध्ये समानता	कलम 21(2)	कलम 16 (1)
	अल्पसंख्याकांचे संरक्षण	कलम 22	कलम 29 (1)
	शिक्षणाचा अधिकार	कलम 26 (1)	कलम 21 A

राजकीय आणि नागरी हक्कांवरील आंतरराष्ट्रीय करार, 1966 आणि भारतीय संविधान:

या करारामध्ये असलेले अनेक नागरी आणि राजकीय अधिकार भारतीय राज्यघटनेच्या भाग III मध्ये देखील समाविष्ट आहेत भारताने .ICCPR वर स्वाक्षरी केली आहे आणि त्याला मान्यता दिली आहे जॉर्ज जॉर्ज.

वर्गीस आणि इतर विरुद्ध बँक ऑफ कोचीन, या खटल्यामध्ये जस्टिस कृष्णा अय्यर यांनी निरीक्षण केले की जरी ICCPR मध्ये तरतूद असली तरी ती भारतीय संविधानात नसली तरी, कराराला भारतात “कॉर्पस ज्युरी” चा लागू करण्यायोग्य भाग बनवत नाही.

भारतीय राज्यघटनेतील तत्सम तरतुदीसह ICCPR च्या तरतुदी खालीलप्रमाणे आहेत:

अ.क्र.	तरतुदीचे विस्तृत वर्णन	नागरी आणि राजकीय हक्कांवरील आंतरराष्ट्रीय करार	भारतीय संविधान
	जीवन आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा अधिकार	कलम 6(1) आणि 9(1)	कलम 21
	तस्करी आणि बळजबरीने मजुरी करण्यास मनाई	कलम 8(3)	कलम 23
	काही प्रकरणांमध्ये अटकेविरुद्ध संरक्षण	कलम 9(2), (3) and (4)	कलम 22
	फिरण्याचे स्वातंत्र्य	कलम 12(1)	कलम 19(1)(d)
	समानतेचा अधिकार	कलम 14(1)	कलम 14
	स्वतःच्या विरुद्ध साक्षीदार होण्यासाठी सक्ती न करण्याचा :ला स्वतः : अधिकार	कलम 14(3)(g)	कलम 20(3)
	दुहेरी शिक्षेपासून संरक्षण	कलम 14(7)	कलम 20(2)
	मागील कायदा विरुद्ध संरक्षण	कलम 15(1)	कलम 20(1)
	सद्सद्विवेकबुद्धी स्वातंत्र्याचा अधिकार आणि कोणत्याही धर्माचे आचरण करणे, मानणे आणि प्रचार करणे	कलम 18(1)	कलम 25(1) & 25(2)(a)
	भाषण आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य	कलम 19(1) & (2)	कलम 19(1)(a)
	शांततेच्या मार्गाने जमा होण्याचा अधिकार	कलम 21	कलम 19(1)(b)
	संघ संघटना तयार करण्याचा अधिकार /	कलम 22(1)	कलम 19(1)(c)
	सार्वजनिक सेवेच्या संधीमध्ये समानता	कलम 25(c)	कलम 16(1)
	कायद्यासमोर समता आणि समान संरक्षण आणि वंश, रंग, लिंग, भाषा, धर्म यांसारख्या कोणत्याही आधारावर भेदभाव नको.	कलम 26	कलम 14 & 15(1)
	अल्पसंख्याकांच्या हिताचे संरक्षण	कलम 27	कलम 29(1) & 30

काही अधिकार जे पूर्वी मूलभूत अधिकारांमध्ये समाविष्ट नव्हते परंतु ते ICCPR मध्ये उपलब्ध होते . विविध न्यायिक निर्णयांद्वारे त्यांना मूलभूत अधिकार मानले न्याय्य चाचणीचा अधिकार .गैले, गोपनीयतेचा अधिकार, कायदेशीर मदतीचा अधिकार, परदेशात जाण्याचा अधिकार यापैकी काही आहेत

आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक हक्कांवरील आंतरराष्ट्रीय करार आणि भारतीय संविधान:

ICESCR हा एक बहुपक्षीय करार आहे जो प्रामुख्याने अन्न, आरोग्य, शिक्षण, निवारा इत्यादी सामाजिक आणि सांस्कृतिक अधिकारांवर केंद्रित आहे .

भारताने 10 एप्रिल 1979 रोजी या कराराला मान्यता दिली या करारातील बहुतांश तरतुदी भाग .IV (DPSPs) मध्ये आढळतात .

भारतीय संविधान ICESCR च्या तरतुदी आणि भारतीय राज्यघटनेतील तत्सम तरतुदी खालीलप्रमाणे आहेत:

अ.क्र	तरतुदीचे विस्तृत वर्णन	आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक हक्कांवरील आंतरराष्ट्रीय करार	भारतीय संविधान
1.	काम करण्याचा अधिकार	कलम 6 (1)	कलम 41
2.	समान कामासाठी समान वेतन	कलम 7 (a) (i)	कलम 39 (d)
3.	राहणीमान वेतन आणि जीवनासाठी योग्य दर्जाचा अधिकार.	कलम 7 (a) (ii) & (d)	कलम 43
4.	कामाच्या मानवी परिस्थिती आणि प्रसूती रजा.	कलम 7 (b) and 10 (2)	कलम 42
5.	शोषणाविरुद्ध प्रतिबंध करण्यासाठी मुलांसाठी सुविधा आणि संधी.	कलम 10(3)	कलम 39 (f)
6.	सार्वजनिक आरोग्य सुधारणे आणि पोषण आणि जीवनमानाचा स्तर वाढवणे.	कलम 11	कलम 47
7.	मुलांसाठी सक्तीचे शिक्षण	कलम 13 (2) (a)	कलम 45
8.	अल्पसंख्याकांच्या हिताचे संरक्षण	कलम 27	कलम 29 (1) & 30

निष्कर्ष:

मानवी हक्क हे मूलभूत हक्क आहेत जे मनुष्य म्हणून त्याच्या .तिच्या विकासाचा आवश्यक भाग बनतात/ संविधान मूलभूत अधिकार आणि DPSPs या मूलभूत अधिकारांचे रक्षक म्हणून कार्य करते मूलभूत अधिकारांवर . अधिक भर देण्यात आला आहे आणि ते थेट कायद्याच्या भारतीय .न्यायालयात लागू करण्यायोग्य आहेत राज्यघटनेच्या भागा III आणि भाग IV च्या सखोल अभ्यासातून, हे सहज लक्षात येते की UDHR (मानवी हक्कांवरील सार्वत्रिक घोषणामध्ये प्रदान केलेले जवळजवळ (.सर्व अधिकार या दोन भागांमध्ये समाविष्ट आहेत न्यायपालिकेनेही 'लोकस स्टॅंडी'चे नियम शिथिल करण्यासारखी मोठी पावले उचलली आहेत आणि आता बाधितांच्या जागी दुसरी कोणतीही व्यक्ती न्यायालयात जाऊ शकते सर्वोच्च न्यायालयाने नागरिकांसाठी उपलब्ध मूलभूत अधिकारांची व्याख्या केली आहे आणि आता गोपनीयतेचा अधिकार, स्वच्छ पर्यावरणाचा अधिकार, मोफत कायदेशीर मदतीचा अधिकार, न्याय्य मार्गाचा अधिकार इत्यादी अधिकारांनाही मूलभूत अधिकारांमध्ये स्थान मिळाले आहे.

संदर्भ:-

1. सौमेंद्र दास आणि एनसाईबाब . (2014), "भारतीय संविधानमूलभूत अधिकारांचे विश्लेषण आणि :

मार्गदर्शक तत्त्वे", एआरएस – जर्नल ऑफ अप्लाइड रिसर्च अँड सोशल सायन्सेस, खंड 1, अंक.17, डिसेंबर 2014, ISSN 2350- 1472".

2. डॉ) अनंत काळसे .(2016), "भारताच्या संविधानातील मानवी हक्क" या विषयावर एक संक्षिप्त व्याख्यान, येथे उपलब्ध आहे :<http://mls.org.in/books/H-2537%20Human%20Rights%20in.pdf> .
3. अमरतीश कौर)2017), "भारतातील मानवी हक्कांचे संरक्षण – एक पुनरावलोकन", जामिया लॉ जर्नल, खंड 2.
4. समकालीन जागतिक राजकारण प्रमुख प्रश्न डॉशैलेंद्र . देवळाणकर
5. आंतरराष्ट्रीय संबंध डॉशैलेंद्र देवळाणकर.
6. आंतरराष्ट्रीय संबंध प्रासुधाकर जोशी.
7. आंतरराष्ट्रीय संबंध प्राअरुण पेंडसे.
8. मानवी हक्क रँडम हाऊस विश्वकोश
9. मानवी हक्क माहिती इंटरनेट